

PROBLEMATYKA I WYZWANIA WSPÓŁCZESNYCH STUDIÓW NAD GENEZĄ ISLAMU

Licząc od pierwszych objawień otrzymanych przez muzułmańskiego proroka Mahometa (570–632) około roku 610 n.e., już przeszło czternaście wieków dzieli nas od narodzin wielkiej, monoteistycznej religii – islamu. Z każdym kolejnym stuleciem islam wpisywał się coraz silniej w świadomość i codzienne życie mieszkańców Bliskiego Wschodu i rozległych obszarów sięgających krańców Azji, Afryki i Europy. Badaniem i studiowaniem idei nowego przesłania z wysoka zajmowali się w pierwszej kolejności teologowie i egzegeci muzułmańscy oraz niemuzułmańscy mieszkańcy Bliskiego Wschodu, głównie chrześcijanie, a następnie – im bliżej współczesności – coraz w większym stopniu badacze kręgu kultury zachodniej. Nie ma chyba dziedziny nauki, której adepti, szczególnie muzułmańscy, nie próbowaliby swych sił w zgłębianiu tajników nauczania Koranu czy sunny, wykorzystując do tego dostępne im narzędzia metodologiczne właściwe dla danej dyscypliny. A jednak można dziś bez wątplenia stwierdzić, że najstarsze dzieje religii muzułmańskiej i geneza Koranu pozostają obecnie jednym z najmniej zbadanych,

najbardziej enigmatycznych i owianych tajemnicą wydarzeń historycznych o decydującym znaczeniu dla dalszych losów świata. Jednocześnie, wraz z postępem nauki i nastaniem w Europie doby racjonalizmu, zarysowuje się od dłuższego czasu coraz wyraźniej rozdział między założeniami i stanowiskiem badaczy Wschodu i Zachodu wobec biegu wydarzeń związanych z powstaniem muzułmańskiej religii¹.

Z wielu przyczyn narodziny islamu i dwa pierwsze wieki jego dziejów są dla historyków religii okresem niosącym nieporównywalnie więcej znaków zapytania i dylematów niż pewników. Niewątpliwie największym problemem jest niedobór zachowanych źródeł pisanych, które byłyby współczesne rekonstruowanemu wydarzeniom historycznym. Chodzi zarówno o arabsko-muzułmańskie teksty z VII i VIII wieku, jak i o oryginalną podstawę źródłową niearabską i niemuzułmańską

¹ Niniejszy artykuł przedstawia rozważania podjęte przez autora w jego książce poświęconej tytułowej problematyce historyczno-dogmatycznych źródeł islamu: Marcin Grodzki, *Panteon sceptyków. Przegląd współczesnych teorii naukowych poświęconych genezie islamu*, Katedra Arabistyki i Islamistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2017.

– zarówno bizantyńską (grecką, syryjską, łacińską, koptyjską) jak i pozostałą bliskowschodnią (przede wszystkim syryjską, a także armeńską, egipską, grecką, perską). W literaturze i dyskursie naukowym wskazuje się na dotkliwie mały korpus tekstów niearabskich zachowanych z I poł. VII wieku, a więc czasu, gdy rozgrywały się kluczowe wydarzenia dla zrozumienia *Sitz im Leben* islamu (w tym kwestii pochodzenia i narodzin tej religii na Płw. Arabskim, arabskich podbojów i okresu konstituowania się zrębów arabsko-muzułmańskiego kalifatu). Ich autorami byli zazwyczaj chrześcijanie identyfikujący się z jednym z trzech głównych kościołów dominujących wówczas na Bliskim Wschodzie – melkickim (bizantyńską ortodoksją), jakobickim oraz nestoriańskim, lecz nie tylko. Baza źródłowa w VII wieku, choć gatunkowo dość różnorodna, jest nikła i poszerza się dopiero w VIII i IX wieku wraz z powiększaniem się przestrzeni czasowej dzielącej autorów od opisywanych wydarzeń².

Z zachowanych tekstów, patrząc na nurtujące badaczy zagadnienia przez pryzmat prawideł krytyki naukowej, niepewności dotyczą już najbardziej podstawowych ustaleń powszechnie uznawanych za niepodważalne aksjomaty. Wziąwszy na przykład Koran, nasuwają się fundamentalne pytania, co do których nie ma zgody w kręgach zachodnich orientalistów: kiedy, gdzie i w jaki sposób powstał (a raczej: powstawał)? Z jakiego środowiska się wywodzi? Dla kogo został napisany – kto był jego grupą docelową? W jakiej postaci i w jakim języku ujrzał pierwotnie światło dzienne, oraz czy mógł bazować w pewnym zakresie na pisemnej formie go poprzedzającej? W jaki sposób przekazywano

Koran w jego najstarszej fazie (transmisja ustna, pisemna, mieszana)? Kto, kiedy, w jaki sposób i w jakim celu go skodyfikował? Czy możliwa jest rekonstrukcja koranicznego tekstu najbliższej tzw. wersji autograficznej³

Rosnący rozdźwięk między powszechną, apologetyczną wizją genezy islamu bazującą na późnych źródłach tradycji muzułmańskiej a wynikami współczesnych badań naukowych (prowadzonych głównie w kręgu kultury zachodniej) staje się coraz wyraźniejszy i mimowolnie prowadzi do pewnej dychotomii w dzisiejszej dyscyplinie islamistyki. Według klasycznej wersji historii powszechnej, którą znamy jeszcze z podręczników szkolnych, islam rodzi się w VII wieku, dość nagle i niespodziewanie, na pustynnych rubieżach Półwyspu Arabskiego, niezwykle szybko nabierając cech dojrzałej, wielkiej religii Wschodu. Arabski prorok Mahomet odbiera objawienia od anioła i rozpoczyna działalność misyjną. Odrzucony przez część Mekkańczyków, w roku 622 wyrusza do Medyny, rozpoczynając symbolicznie tryumfalny pochód islamu przez późnoantyczny i wczesnośredniowieczny świat. Po jego śmierci kolejni kalifowie niosą zielony sztandar tej wiary aż po Półwysep Indyjski i Chiny na wschodzie i Atlantyk na zachodzie, tworząc potężne imperium arabsko-muzułmańskie⁴.

Jest to bez wątpienia dogmatyczna, ideologizowana wizja historii, która powstała w przeważającej mierze w oparciu o źródła tradycji religijnej islamu, spisywanej przez muzułmańskich historiografów nie wcześniej niż od przełomu VIII i IX wieku i w okresie późniejszym, a więc co najmniej półtora stulecia po opisywanych wydarzeniach. Pod względem kryteriów naukowości

² Szerzej na ten temat [w:] M. Grodzki, dz. cyt., s. 42–43.

³ Tamże, s. 342.

⁴ Tamże, s. 17.

wiedzy, taki stan rzeczy nasuwa oczywistą potrzebę jego weryfikacji, przy wykorzystaniu narzędzi i metod krytyki naukowej. Pole do badań i dyskursu jest bardzo szerokie i obejmuje liczne dyscypliny naukowe, w tym archeologię, historię, historiografię, językoznawstwo, religioznawstwo i wiele innych dziedzin. Problematyka demitologizacji dziejów w poszukiwaniu twardych faktów historycznych wykracza oczywiście znacznie poza obszar samej islamistyki czy koranistyki, i – jak się wydaje – nie jest od niej wolna historiografia żadnej starszej religii czy nurtu filozoficznego. Dla wielu współczesnych badaczy wychowanych w duchu racjonalizmu i krytycyzmu (chwilami nadgorliwego), dla pragmatyków i ludzi kultury zachodniej zakorzenionych w świecie rozumowego dociekania i roztrząsania faktów, tradycyjna wersja islamu, nauczana przez wieki przez muzułmańskich teologów i egzegretów, przestaje być do zaakceptowania przy braku dowodów potwierdzających ją w sposób satysfakcjonujący. Proces weryfikacji faktów zdaje się zresztą nie mieć końca ani granic, a kwestionowanie i rewidowanie, czasami niestety doprowadzane do absurdu, stało się już nierozłączną częścią pracy naukowej, czego przykłady mamy w siostrzanej dyscyplinie biblistyki.

Kwestionując powszechną wersję genezy islamu, w której gąszcz mitów przeplata się z suponowanymi elementami prawdy, badacz wybiera się na poszukiwanie racjonalnych czynników, które doprowadziły do pojawienia się religii muzułmańskiej. Postrzega narodziny islamu jako wynik naturalnego, długofalowego procesu ścierania się różnorodnych nurtów religijnych, prądów ideologicznych, interesów politycznych i uwarunkowań społecznych. Innymi słowy,

idea, która przez lata ewoluowała i przybrała ostatecznie postać islamu, musiała koniecznie mieć swoją prehistorię, która stworzyła dogodne warunki do zaistnienia tej religii w takiej, a nie innej formie, w tym, a nie innym okresie; prehistorię, którą można i trzeba próbować badać współczesnymi narzędziami metodologicznymi, bez ograniczania się względami poprawności religijnej, choć oczywiście z zachowaniem szacunku dla tych, którzy myślą lub wierzą inaczej. W takim ujęciu, nie należy ujmować genezy islamu (ani żadnej innej religii, której korzenie giną w pomrokach dziejów) bez oderwania od realiów funkcjonowania bliskowschodnich cywilizacji VII wieku. Zarówno wielkie religie monoteistyczne – judaizm i chrześcijaństwo, jak i inne – zoroastryzm, manicheizm czy różne formy politeizmu, nie pojawiały się na scenie dziejowej z dnia na dzień, znikąd, lecz ich powstanie i wielowiekowa ewolucja były wynikiem autentycznego procesu przemian i rozwoju człowieka. Również i islam nie może być tu wyjątkiem. Jak wskazywała znana duńsko-amerykańska badaczka islamu Patricia Crone (1945–2015), pokuśsa postrzegania jego dziejów wyłącznie przez pryzmat piśmiennictwa tradycji muzułmańskiej, w dodatku tak odległego czasowo od relacjonowanych wydarzeń, narusza ciągłość historyczną dziejów i stanowi metodologiczną przeszkodę w rekonstrukcji pełniejszego obrazu historii. „Nowe religie nie wyskakują w pełni ukształtowane z głów proroków, a stare cywilizacje nie znikają tak po prostu” – pisała Crone⁵.

⁵ P. Crone, *Slaves on Horses. The Evolution of the Islamic Polity*, Cambridge University Press, Cambridge 1980, s. 12; por. również: M. Grodzki, *Patricia Crone a nowe kierunki badań wczesnych wieków islamu*, [w:] *Islam w Europie. Nowe kierunki badań*, red. nauk. M. Widy-Behiesse, K. Zasztowt, Warszawa 2015, s. 117–128.

Narastający sceptycyzm wobec piśmiennictwa wczesnomuzułmańskiego stał się nierozłączną cechą zachodniego islamoznawstwa. Przez ostatnie kilka wieków (a ze szczególną intensywnością od II poł. XIX wieku) podejście metodologiczne do tych źródeł znacznie ewoluowało, przechodząc przez kolejne fazy rozwoju, usprawnień, metodycznych prób i błędów. Czerpano głównie z dorobku bibliistyki, korzystając z jej doświadczenia i metod badawczych, w nadziei na sprawdzenie się podobnych narzędzi metodologicznych na siostrzanym polu. Niestety, głównie z racji niedoborów oryginalnej bazy źródłowej, specyfiki dostępnych źródeł i kilku innych czynników, przełożenie to okazało się operacją o wiele bardziej skomplikowaną niż zakładano.

Historycznie, w XIX i XX wieku uformowało się co najmniej kilka szkół metodologii badań nad genezą islamu i jego wczesnym rozwojem. Pierwszym z nich było podejście opisowe ('koncyliacyjne', tak nazwane ze względu na dążenie do pogodzenia sprzeczności występujących w źródłach arabskich; podejście przejawiające się zaczątkową, choć rosnącą dozą krytycyzmu), które koncentrowało się na *hadisach*, a potem na kronikach wczesnomuzułmańskich. Następnie, korzystając z doświadczeń historiografii europejskiej doby pozytywizmu, orientaliści obrali sobie za cel naukową edycję owych materiałów, poprzez ich krytyczne kolacjonowanie, na zasadach komparatystyki literackiej, przy wykorzystaniu także dzieł greckich, łacińskich, hebrajskich i syryjskich z tego samego okresu (tzw. podejście krytyczno-naukowe). Wychodzono więc z założenia, że późne źródła historiograficzne zawierające ogrom szczegółowych i nierzadko sprzecznych informacji, musiały

mieć za pierwowzór wcześniejsze źródła pisane; stąd w pewnym stopniu odzwierciedlają prawdę historyczną, choć zniekształconą i kontaminowaną czynnikami zewnętrznymi. Owo krytyczno-naukowe podejście do źródeł miało dwie wspólne cechy z podejściem opisowym, a mianowicie badacze bezspornie uznawali Koran za wiarygodny materiał dokumentacyjny okresu wczesnego islamu, jednocześnie odrzucając historiograficzną przydatność większości *hadisów*.

Stopniowo centralne miejsce w badaniach zaczął zajmować więc Koran i ta tendencja utrzymuje się w dużej mierze do dzisiaj. Na przełomie XIX i XX wieku zapoczątkowano kolejną szkołę metodologii badań nad wczesnym okresem islamu. Na potrzeby niniejszej klasyfikacji można ją określić mianem szkoły krytyki tradycji mużułmańskiej. Opracowano nowe narzędzia metodologiczne, które wykazały kruchość walorów historiograficznych nie tylko *hadisów*, lecz również innych, narracyjnych materiałów źródłowych wczesnej tradycji mużułmańskiej, opierających się na *isnadach* (łańcuchach tradentów – przekazicieli tradycji ustnych): kronik, biografii proroka (*siry*), literatury quasi-egzegetycznej (np. literatury podbojów – *maghazi*) itp. Metoda krytyki tradycji zakłada, że nie sposób jest ekstrapolować z całokształtu tradycji materiałów wiarygodnych i niewiarygodnych historiograficznie, gdyż przez pierwsze trzy-cztery stulecia tradycja ustna i pisemna były płynne, przeplatały się wzajemnie, ulegając modyfikacjom i przeróbkom na skutek czynników politycznych, doktrynalnych, społecznych i innych. Utopijne jest zatem rekonstruowanie niezachowanych hipotetycznych materiałów źródłowych

najwcześniejszego okresu islamu, co postuluje szkoła krytyczno-naukowa⁶.

Niezlomne pragnienie poznania i zdroworozsądkowa dociekliwość motywowały badaczy do sięgania po nowe rozwiązania i coraz odważniejsze eksperymenty metodologiczne. W połowie XX wieku znalazły one swój wyraz w pracach prekursorów współczesnej szkoły sceptyków. Owo najnowsze chronologicznie podejście metodologiczne, w różnym stopniu (zwykle dużym), wyklucza sposobność rekonstrukcji faktów historycznych o genezie islamu, na podstawie wyłącznie materiałów tradycji muzułmańskiej⁷. *Sira* i *hadisy* (a nierzadko również sam Koran) są dla sceptyków zbiorczymi kompilacjami późniejszych redaktorów, a więc tekstami przepracowanymi dogmatycznie. Od lat siedemdziesiątych do tej szkoły islamistyki dołączali nowi badacze nieograniczający się tylko do dekonstrukcji tradycyjnego obrazu genezy islamu, lecz także oferujący w zamian własne kontr-teorie naukowe. Do najbardziej spektakularnych z nich należą teoria gnostyckich korzeni Koranu Güntera Lülinga (1928–2014)⁸, historia form literackich Koranu Johna Wansbrough (1928–2002)⁹, hagaryzmu wspomnianej

Crone i Michaela Cooka (ur. 1940)¹⁰, ariańskiej genezy duchowości Koranu Bruno Bonnet-Eymarda (ur. 1938)¹¹, islamu wyłaniającego się płynnie z tradycji judaizmu i chrześcijaństwa Sulimana Basheara (1947–1991)¹², syro-palestyńskiego pochodzenia islamu motywowanego uwarunkowaniami politycznymi Moshe Sharona (ur. 1937)¹³, stopniowej ewolucji islamu warunkowanej naturalnymi procesami religijnymi, demograficznymi i politycznymi Yehudy D. Nevo (1932–1992)¹⁴, judeonazarejskich korzeni duchowości muzułmańskiej Édouarda-Marie Gallez (ur. 1957)¹⁵ czy wschodnio-syryjskiego pochodzenia Koranu Christiana Luxenberga (ur. 1937)¹⁶.

Grodzki, *John Wansbrough (1928–2002) – Przykład metodologii badań nad wczesnymi dziejami islamu*, „Przegląd Orientalistyczny”, nr 1–2/253–254 (2015), s. 23–28.

- ¹⁰ P. Crone, M. Cook, *Hagarism. The Making Of The Islamic World*, Cambridge University Press, Cambridge 1977.
- ¹¹ B. Bonnet-Eymard, *Le Coran. Traduction et commentaire systématique*, t. I–III, Saint-Parres-lès-Vaudes, b. r. wyd.
- ¹² S. Bashear, *Muqaddima fi ʾt-Tāʾriḥ ʾal-ʾĤar. Naḥwa qirāʾa „adida li-ʾr-riwāya ʾal-islāmiyya*, Al-Quds 1984 (pl. *Wprowadzenie do innej historii. Ku nowemu odczytaniu muzułmańskiej wersji dziejów*), (wyd. ang.: S. Bashear, *Arabs and Others in Early Islam*, Darwin Press, Princeton 1997).
- ¹³ Moshe Sharon, *The Birth of Islam in the Holy Land*, [w:] *Pillars of Smoke and Fire. The Holy Land in History and Thought*, ed. M. Sharon, Southern Book Publishers, Johannesburg 1988, s. 225–235.
- ¹⁴ Y. D. Nevo, J. Koren, *The Crossroads to Islam. The Origins of the Arab Religion and the Arab State*, Prometheus Books, New York 2003.
- ¹⁵ É.-M. Gallez, *Le Messie et son prophète. Aux origines de l'Islam*, t. 1 i 2, Éditions de Paris, Versailles 2005.
- ¹⁶ Ch. Luxenberg, *Die syro-aramäische Lesart des Koran. Ein Beitrag zur Entschlüsselung der Koransprache*, Das Arabische Buch, Berlin 2000. W 2004 r. książka ta ukazała się w wersji angielskiej pt. *The Syro-Aramaic Reading of the Koran – A Contribution to the Decoding of the Language of the Koran* nakładem niemieckiego wydawnictwa Hans Schiler. Termin ‘syro-aramijski’ jest w definicji Luxenberga równoznaczny z terminem ‘syryjski’ (‘syriacki’) i odnosi się do elementów składowych kultury syryjskiej (syriackiej), najczęściej oczywiście do samego języka syryjskiego; por. również: M. Grodzki, *Nowy przyczynek do badań nad zakresem języka syryjskiego w Koranie*, *Przegląd Orientalistyczny* 2012, nr 3–4 (243–244), s. 16–21.

⁶ M. Grodzki, *Badania nad historyczno-doktrynalną genezą islamu – Bruno Bonnet-Eymard i francuska szkoła sceptycyzmu naukowego*, „Studia Religioznawcza”, nr 3/48 (2015), s. 245–257.

⁷ M. Grodzki, *Panteon sceptyków*, dz. cyt., s. 25.

⁸ G. Lüling, *Über den Ur-Qurʾān: Ansätze zur Rekonstruktion vorislamischer christlicher Strophentlieder im Qurʾān*, Verlag Hannelore Lüling, Erlangen 1974; Por. również: M. Grodzki, *Günter Lüling i „starochrześcijańskie” hymny Koranu*, [w:] *W kręgu zagadnień świata Arabskiego*, red. nauk. A. Abbas, A. Maśko, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań 2015, s. 443–459.

⁹ J. Wansbrough, *Qurānic Studies. Sources and Methods of Scriptural Interpretation*, Oxford University Press, Oxford 1977; J. Wansbrough, *The Sectarial Milieu. Content and Composition of Islamic Salvation History*, Oxford University Press, Oxford 1978; por. również: M.

Każda z wyżej wspomnianych, głównych szkół metodologicznych ma do dzisiaj swoich naukowych zwolenników i popularyzatorów wśród współczesnych islamoznawców i adeptów nauk pokrewnych. Tworzy to dość złożony, wielodzielny obraz (a raczej obrazy) prądziejów i genezy islamu, szkicowany w toku wielowątkowego dyskursu naukowego. Szeroko rozbudowane i coraz częściej interdyscyplinarne teorie łączą pewne elementy wspólne, choć w większości teorie te nie są między sobą do pogodzenia. Rolę dominującą odgrywa wciąż podejście opisowe, atrakcyjne ze względu na dostępność bogatych zbiorów tradycji arabsko-muzułmańskiej z okresu X wieku i późniejszych, które są dla badaczy bezdennym „łowiskiem”. Wraz z metodą krytyczno-naukową i studiami komparatystycznymi nad źródłami niearabskimi podejście to legło współcześnie u podstaw wiedzy powszechnej, dotyczącej najstarszych dziejów islamu. Do grona współczesnych propagatorów podejścia koncyliacyjnego należą m.in. Philip K. Hitti (1886–1978)¹⁷, Hugh N. Kennedy (ur. 1947)¹⁸ i Albert Hourani

(1915–1993)¹⁹. Z kolei w łonie szkoły krytyczno-naukowej odnaleźli się Gordon Newby (ur. 1939)²⁰ i Fuat Sezgin (1924–2018)²¹ opowiadając się za rekonstrukcją hipotetycznych dzieł autorów muzułmańskich z I i II wieku hidżry, znanych jedynie z cytatów autorów późniejszych. Podejście krytyki tradycji rozwinęli współcześnie m.in. Rudolf Sellheim (1928–2013)²² i Harald Motzki (ur. 1947)²³.

Najlepszym przykładem rozbieżności hipotez i dysonansu naukowych rozważań jest problematyka natury Koranu postrzegana z perspektywy morfokrytyki, a więc metody historii form (niem. *Formgeschichte*)²⁴. Czołowy niemiecki koranolog Angelika Neuwirth uważa, że *corpus coranicum* umyka wszelkiej klasyfikacji i nie sposób jest sztamowo przypisać Koranu formom literackim znanym morfokrytykom²⁵. Jeśli już jednak doszukiwać się wiodącej formy, to byłaby to oracja do celów liturgicznych – tekst

Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011, s. 15.

¹⁷ P. K. Hitti, *History of the Arabs. From the Earliest Times to the Present*, Macmillan and Co., London 1937.

¹⁸ H. Kennedy, *Muhammad and the Age of the Caliphates. The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*, Longman, London 1986. Kennedy objaśnia swoją metodologię w następujący sposób: „Narracje o wczesnych podbojach muzułmańskich pełne są pomieszanych i nieprawdopodobnych informacji i często nie można bez zastrzeżeń przyjmować tych świadectw w ich obecnej formie. Współcześni autorzy zazwyczaj podchodzili do nich na dwa sposoby – albo jak do źródeł całkowicie niegodnych zaufania i niewartych uwagi poważnego historyka, albo też pieczołowicie wybierali z nich rzadkie szczegóły, imiona, miejsca itp. Próbowałem uczynić rzecz nieco odmienną – odczytać i wykorzystać te historie i to, co chcą nam przekazać, pracować zgodnie z tokiem narracji, a nie wbrew niemu i płynąć na falach narracji, dając się jej ponieść. Nie oznacza to przyjmowania wczesnych przekazów arabskich jako dokładnych zapisów „tego, co się rzeczywiście wydarzyło”, lecz raczej jako odzwierciedlenia pamięci zbiorowej muzułmanów VII i VIII w. i wykorzystanie ich w ten właśnie sposób” H. Kennedy, *Wielkie arabskie podboje. Jak ekspansja islamu zmieniła świat*, tłum. M. Wilk,

¹⁹ A. Hourani, *A History of the Arab Peoples*, Harvard University Press, Cambridge MA 1991.

²⁰ G. D. Newby, *The Making of the Last Prophet. A Reconstruction of the Earliest Biography of Muhammad*, University of South Carolina Press, Columbia SC 1989.

²¹ F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*. Band I: *Qur'anwissenschaften, hadit, Geschichte, Fiqh, Dogmatik, Mystik. Bis ca. 430 H*, Brill, Leyden 1967, s. 53–84.

²² R. Sellheim, *Muhammeds erstes Offenbarungserlebnis, "Jerusalem Studies in Arabic and Islam", t. 10 (1987)*, s. 1–16.

²³ H. Motzki, *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz: Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2.18. Jahrhunderts*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1991.

²⁴ K. Samji, *The Qur'an. A Form-Critical Study*, De Gruyter, Berlin/Boston 2018.

²⁵ A. Neuwirth, *Einige Bemerkungen zum besonderen sprachlichen und literarischen Charakter des Koran*, [w:] *Deutscher Orientalistentag*, red. nauk. W. Voigt, t. 1, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1977, s. 736–739; A. Neuwirth, *Some Notes on the Distinctive Linguistics and Literary Character of the Qur'an*, [w:] *The Qur'an: Style and Contents*, red. nauk. A. Rippin, Routledge, London/New York 2016, s. 253–258.

do recytacji. Z kolei dla amerykańskiego historyka Johna Wansbrough, forma Koranu wskazuje, że w procesie formowania się kanonicznego tekstu musiała dominować literacka forma kazania²⁶ (podobny odbiór języka i stylu Koranu przyjął wcześniej Voltaire, postrzegając świętą księgę islamu, w *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*, jako zbiór kazań przeplatanych szeregiem faktów, elementami wizji, objawień oraz legislacji religijnej i cywilnej²⁷). Z kolei mentor francuskiej arabistyki Alfred-Louis de Prémare (1930–2006) określa Koran jako dzieło polemiki²⁸. Przeciwwstawia się temu niemiecko-amerykański historyk sztuki islamu Richard Ettinghausen (1906–1979) twierdząc, że funkcja polemiki jest wtórna (późniejsza)²⁹. Jezuita Roest Crollius widzi Koran jako w pełni księgę modlitwy³⁰. Natomiast kryjący się pod pseudonimem Ch. Luxenberga niemiecki semitysta i językoznawca konkluduje w swoich badania, że Koran został pierwotnie spisany w formie lekcjonarza dla syro-arabskich chrześcijan³¹. Pokrewnie, bo w formie politematycznych hymnów, rekonstruuje najstarszą warstwę tekstową Koranu (tzw. *Pra-Koran*) niemiecki teolog G. Lüling. Często wśród koranologów wysoce aluzyjny styl świętej księgi islamu określa się również mianem homiletycznego bądź parafrazującego liturgiczne czytania, a także jako

styl eklektyczny, niejednorodny, zawierający szereg form literackich pochodzących z różnych tradycji przekazu.

Wśród zagadnień i obszarów poszukiwań coraz częściej odgrywających istotną rolę w hipotezach i teoriach poświęconych genezie islamu przewijają się – obok wielu innych - trzy następujące, naukowe lejtmotywy: syryjski (syriacki) trop pochodzenia islamu, wpływ duchowości judeochrześcijańskiej jako zaginionego ogniwa mużułmańskiej prehistorii oraz apokaliptyczne i eschatologiczne *Sitz im Leben* Koranu. Wszystkie te motywy łączą się w postulat wiodącej roli cywilizacji syryjskiej na formowanie się nowej, odrębnej religii wśród Arabów.

Mimo, że wątek syryjski nie stanowi w żadnej mierze novum w islamistyce (wystarczy wspomnieć prowadzone przed stu laty badania Alphonsa Mingany (1878–1937)³², Siegmunda Fraenkela (1855–1909), Arthura Jefferya (1892–1959) czy Tora Andra (1885–1947)), był on przez dłuższy czas traktowany nieco po macoszemu i niedoceniiany w dyskursie islamoznawców (a do dziś

²⁶ J. Wansbrough, *Quranic Studies*, dz. cyt., s. 148.

²⁷ *OEuvres de Voltaire*, red. nauk. A.-J.-Q. Beuchot, Chez Lefèvre, Paris 1829, t. 15, s. 337–338.

²⁸ A.-L. de Prémare, *Aux origines du Coran*, Téraèdre, Paris 2004, s. 44–45.

²⁹ R. Ettinghausen, *Antibeidnische Polemik im Koran*, F. W. Kalbfleisch, Gelnhausen 1934, s. 5–6.

³⁰ A. A. Roest Crollius, *The Prayer in the Qur'ân*, "Studia Missionalia", nr 24 (1975), s. 223–252.

³¹ Ch. Luxenberg, *Die syro-aramäische Lesart des Koran: Ein Beitrag zur Entschlüsselung der Koransprache*, Das Arabische Buch, Berlin 2000.

³² Według szacunków Mingany, zapożyczenia językowe (leksykalne i stylistyczne) w Koranie rozkładają się w następujący sposób: 70% z nich pochodzi z j. syryjskiego, 10% z j. hebrajskiego, 10% z języków romańskich i greki, oraz po 5% procent z języków perskiego i gyyz. Jako język urzędowy, począwszy od kalifatu 'Abd al-Malika (685–705) arabski zaczął intensywniej wypierać syryjski i grekę. W liturgii kościołów wschodu syryjszczyzna dała mocny odpór arabskiemu, przetrwawszy tam do dziś, natomiast w literaturze proces arabizacji trwał kilka wieków. Natomiast greka do końca VIII wieku utrzymywała się w Syro-Palestynie jeszcze w środowiskach zhellenizowanych, skupiskach melkitów i Greków, w nadbrzeżnych miastach Śródziemnomorza, będąc po części językiem teologii chrześcijańskiej, a także w coraz mniejszym stopniu liturgii i literatury (przykładem jest m.in. Jan Damasceński w poł. VIII w.) M. Sadowski, *Teologia arabskich chrześcijan. Novum czy déjà vu?*, „Teologia i Człowiek. Kwartalnik Wydziału Teologicznego UMK”, nr 26 (2014) s. 217–219. A. Mingana, *Syriac Influence on the Style of the Qur'ân*, "Bulletin of the John Rylands Library", t. 11 (1927), s. 80.

pozostaje prawie zupełnie pominięty wśród bliskowschodnich naukowców). Tymczasem faktem jest, że do VII wieku n.e. kulturą dominującą w Syro-Palestynie była kultura syryjska, a język aramejski w postaci różnych swych dialektów (podniesionych do rangi samodzielnych języków) dzierżył, setki lat przed islamem, status *lingua franca* Lewantu. Dominacja kultury, literatury i języka syryjskiego jeszcze w VI i VII wieku była bezsporna w każdej dyscyplinie nauki i życia codziennego mieszkańców Bliskiego Wschodu, nie tylko Aramejczyków, lecz także w różnym stopniu Arabów, Ormian, Greków, Żydów, Persów i innych grup etnicznych czy religijnych. Syryjskojęzyczni autorzy pozostawili po sobie w pierwszych wiekach ery nowożytnej wiele zabytków piśmiennictwa, w tym dzieł historiograficznych i literackich, z których pewna część zachowała się do dziś mimo stuleci burzliwych, dziejowych perturbacji i wojen przetaczających się od tego czasu przez Bliski Wschód. Dzieła te, oczywiście nie bez mankamentów ze strony wymogów krytyki naukowej, niosą ze sobą pewną ilość informacji pozwalających spojrzeć na bieg wydarzeń w tym okresie z cennej perspektywy³³. Również jeszcze w pierwszych dwóch wiekach po misji Mahometa bliskowschodni autorzy, w dużej mierze chrześcijanie różnych denominacji, pozostawiali po sobie bogatą, różnorodną spuściznę literacką ilustrującą nieskrępowany rozwój kultury i swobodnej działalności religijnej. Syryjski był w epoce późnego antyku i wczesnych wiekach średnich językiem literackim i liturgicznym schryścianizowanych Arabów³⁴.

³³ M. Grodzki, *Panteon sceptyków*, dz. cyt., s. 40.

³⁴ Patrz m.in.: W. Witakowski, *Geneza chrześcijańskiej kultury syryjskiej*, [w:] *Polska syrologia*, red. nauk. J.

Można przypuszczać, że zarówno w piśmie jak i w mowie znaczna część ludności arabskiej, zamieszkującej obszar od basenu Morza Śródziemnego na zachodzie po Mezopotamię i Zatokę Perską na wschodzie, mogła posługiwać się na co dzień, między innymi, mieszanym językiem arabsko-syryjskim lub syroarabskim (tzw. *Mischsprache*), bądź zamiennie, na zasadzie dychotomii, obydwoma tymi językami – arabskim i syryjskim – w ich odmiennych funkcjach społecznych³⁵. Stopniowo jednak język i kultura syryjska były wypierane przez wszystko, co arabskie. Logicznym jest więc założenie, że zakres wpływu cywilizacji syryjskiej na wszystko, co działo się na Bliskim Wschodzie w wiekach bezpośrednio poprzedzających narodziny islamu, jak i bezpośrednio po nich, musiał być ogromny.

Nieodłącznym elementem mozaiki dziejowej środowiska, w którym zaistniał islam, była też apokaliptyka i eschatologiczna wizja świata³⁶. Literaturę i sztukę syryjską, a także żydowską czy koptyjską, przepełniała na nowo koncepcja historii i wymiaru ludzkiego istnienia w ujęciu apokaliptycznym. Mesjanistyczne nastroje, eschatologiczna symbolika, biblijne analogie do wydarzeń politycznych, obawa przed nadejściem kolejnej bestii z Ks. Daniela bądź samego Antychrysta, oczekiwanie ziszczenia się proroctwa Jeremiasza, poczucie schyłku epoki, wyglądanie rychłej paruzji i końca świata (m.in. w kontekście pojawienia się komety i wystąpienia trzęsienia ziemi w 635 roku) to niektóre z elementów głęboko przenikających, już od czasów przedislamskich,

Wozniak, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2010, s. 61–90.

³⁵ M. Grodzki, *Panteon sceptyków*, dz. cyt., s. 271–272.

³⁶ D. Cook, *Studies in Muslim Apocalyptic*, The Darwin Press, Princeton 2003.

mentalność bliskowschodnich autorów kronik, traktatów i dzieł literackich. Dramatyzm ducha apokaliptyzmu potęgują gwałtowne wydarzenia bezpośrednio poprzedzające nastanie dominacji Arabów. Dwa starożytne mocarstwa – wschodniorzymskie (bizantyńskie) i perskie (sasanidzkie), wypełniające ‘od zawsze’ bliskowschodnią codzienność polityczną, militarną i społeczną, w wyniku długotrwałej wojny i decyzji politycznych nieoczekiwanie znikają w latach 30-tych. VII wieku z mapy rozległych obszarów Syro-Palestyny, Mezopotamii, rubieży Półwyspu Arabskiego, a w dalszej kolejności – z Egiptu. Próżnię władzy wypełnia nowa, apokaliptyczna siła. Reminiscencje nowej rzeczywistości, która zastaje mieszkańców Bliskiego Wschodu, towarzyszą narracji ówczesnych autorów jeszcze przez prawie dwa stulecia³⁷.

Na koniec warto wspomnieć o wciąż powracającym w dyskursie o prehistorii islamu motywie suponowanych, judeochrześcijańskich korzeni tej religii (lub pokrewieństwie z nimi). Pierwsze wieki naszej ery obfitowały na Bliskim Wschodzie w rozmaite ruchy religijne i prądy filozoficzne zaliczane do kręgu różnych tradycji

judeochrześcijańskich. Brakuje jednak twardych dowodów na to, że mogły one przetrwać gdzieś na Bliskim Wschodzie aż do VII wieku. Wśród najczęściej wymienianych społeczności, w których współczesna islamistyka dopatruje się bliższych lub dalszych analogii z rozwojem dogmatyki muzułmańskiej, wymienia się zwyczajowo m.in. ebionitów, nazarczyków, esseńczyków, elkazaitów i judaizantów. Śledzenie historii poszczególnych idei religijnych i społecznych, które pojawiły się w islamie, można poszerzyć o nurty religijne od wieków zakorzenione w życiu i świadomości bliskowschodnich mieszkańców – różne formy gnozy, pozostałe odłamy chrześcijaństwa i judaizmu, zoroastryzm, manicheizm, politeizm i wiele innych³⁸.

Nieszablonowość, interdyscyplinarność, nonkonformizm to współcześnie cechy bardzo pożądane w dyscyplinie islamistyki, arabistyki a szerzej semistyki, gdyż łamią stereotypy i wprowadzają od kilkudziesięciu lat dużo świeżego powiewu do nieco skostniałej metodologicznie branży. Ich owocem na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat jest szereg wyżej wspomnianych, przełomowych teorii naukowych poświęconych genezie islamu.

³⁷ M. Grodzki, *Panteon sceptyków*, dz. cyt., s. 40–41.

³⁸ Tamże, s. 39.

BIBLIOGRAFIA

- Beuchot A.J.Q., (red.), *OEuvres de Voltaire*, t. 15, Chez Lefèvre, Paris 1829, s. 337–338.
- Bonnet-Eymard, B., *Le Coran. Traduction et commentaire systématique*, t. I–III, Saint-Parres-lès-Vaudes.
- Bashear, S., *Muqaddima fi ʾit-Tāʾriḥ ʾal-ʾĀḥar. Naḥwa qirāʾa ḡadīda li-ʾar-riwāya ʾal-islāmiyya*, Al-Quds 1984 (pl. *Wprowadzenie do innej historii. Ku nowemu odczytaniu muzułmańskiej wersji dziejów*), (wyd. ang.: Suliman Bashear, *Arabs and Others in Early Islam*, Darwin Press, Princeton 1997).
- Cook, D., *Studies in Muslim Apocalyptic*, The Darwin Press, Princeton 2003.
- Crollius, A.A.R., *The Prayer in the Qurʾān*, “Studia Missionalia” 1975, No 24, s. 223–252.
- Crone, P., Cook, M., *Hagarism. The Making Of The Islamic World*, Cambridge University Press, Cambridge 1977.
- Crone, P., *Slaves on Horses. The Evolution of the Islamic Polity*, Cambridge University Press, Cambridge 1980.
- Ettinghausen, R., *Antiheidnische Polemik im Koran*, F.W. Kalbfleisch, Gelnhausen 1934.
- Gallez, É.M., *Le Messie et son prophète. Aux origines de l’Islam*, t. 1 i 2, Éditions de Paris, Versailles 2005.
- Grodzki, M., *Badania nad historyczno-doktrynalną genezą islamu – Bruno Bonnet-Eymard i francuska szkoła sceptycyzmu naukowego*, „Studia Religiologica” 2015, No 3/48, s. 245–257.
- Grodzki, M., *Günter Lüling i „starochrześcijańskie” hymny Koranu*, [w:] *W kręgu zagadnień świata arabskiego*, red. A. Abbas, A. Maśko, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań 2015, s. 443–459.
- Grodzki, M., *John Wansbrough (1928–2002) – Przykład metodologii badań nad wczesnymi dziejami islamu*, “Przegląd Orientalistyczny” 2015, No 1–2/253–254, s. 23–28.
- Grodzki, M., *Nowy przyczynek do badań nad zakresem języka syryjskiego w Koranie*, “Przegląd Orientalistyczny” 2012, No 3–4 (243–244), s. 16–21.
- Grodzki, M., *Panteon sceptyków. Przegląd współczesnych teorii naukowych poświęconych genezie islamu*, Katedra Arabistyki i Islamiistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2017.
- Grodzki, M., *Patricia Crone a nowe kierunki badań wczesnych wieków islamu*, [w:] *Islam w Europie. Nowe kierunki badań*, red. M. Wida-Behiesse, K. Zasztowt, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2015, s. 117–128.
- Hitti, P.K., *History of the Arabs. From the Earliest Times to the Present*, Macmillan and Co., London 1937.
- Hourani, A., *A History of the Arab Peoples*, Harvard University Press, Cambridge MA 1991.
- Kennedy, H., *Muhammad and the Age of the Caliphates. The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*, Longman, London 1986.
- Kennedy, H., *Wielkie arabskie podboje. Jak ekspansja islamu zmieniła świat*, przeł. M. Wilk, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011.
- Lüling, G., *Über den Ur-Qurʾān: Ansätze zur Rekonstruktion vorislamischer christlicher Strophenlieder im Qurʾān*, Verlag Hannelore Lüling, Erlangen 1974.
- Luxenberg, Ch., *Die syro-aramäische Lesart des Koran. Ein Beitrag zur Entschlüsselung der Koransprache*, Das Arabische Buch, Berlin 2000.
- Motzki, H., *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz: Ihre Entwicklung in Mekka bis*

- zur Mitte des 2.18. Jahrhunderts, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1991.
- Newby, G.D., *The Making of the Last Prophet. A Reconstruction of the Earliest Biography of Muhammad*, University of South Carolina Press, Columbia SC 1989.
- Nevo, Y.D., Koren, J., *The Crossroads to Islam. The Origins of the Arab Religion and the Arab State*, Prometheus Books, New York 2003.
- Neuwirth, A., *Einige Bemerkungen zum besondern sprachlichen und literarischen Charakter des Koran*, [w:] *Deutscher Orientalistentag*, t. 1, red. W. Voigt, F. Steiner Verlag, Wiesbaden 1977, s. 736–739.
- Neuwirth, A., *Some Notes on the Distinctive Linguistics and Literary Character of the Qur'ān*, [w:] *The Qur'ān: Style and Contents*, Routledge, red. Rippin, London/New York 2016, s. 253–258.
- Prémare, A.L., *Aux origines du Coran*, Téraèdre, Paris 2004.
- Sadowski, M., *Teologia arabskich chrześcijan. Novum czy déjà vu?*, „Teologia i Człowiek. Kwartalnik Wydziału Teologicznego UMK” 2014, No 26, s. 217–219.
- Samji, K., *The Qur'ān. A Form-Critical Study*, De Gruyter, Berlin/Boston 2018.
- Sezgin, F., *Geschichte des arabischen Schrifttums. Band I: Qur'ānwissenschaften, ḥadīth, Geschichte, Fiqh, Dogmatik, Mystik. Bis ca. 430 H*, Brill, Leyden 1967, s. 53–84.
- Sellheim, R., *Muhammeds erstes Offenbarungserlebnis*, „Jerusalem Studies in Arabic and Islam” 1987, No 10, s. 1–16.
- Sharon, M., *The Birth of Islam in the Holy Land*, [w:] *Pillars of Smoke and Fire. The Holy Land in History and Thought*, red. M. Sharon, Southern Book Publishers, Johannesburg 1988, s. 225–235.
- Wansbrough, J., *Quranic Studies. Sources and Methods of Scriptural Interpretation*, Oxford University Press, Oxford 1977.
- Wansbrough, J., *The Sectarian Milieu. Content and Composition of Islamic Salvation History*, Oxford University Press, Oxford 1978.
- Witakowski, W., *Geneza chrześcijańskiej kultury syryjskiej*, [w:] *Polska syrologia*, red. J. Woźniak, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2010, s. 61–90.

Problems and challenges of modern studies on the genesis of Islam

(Summary)

The article briefly tackles some major challenges facing the modern Islamic scholarship from the historical perspective. After a short preview of methodologies applied in the field over the last two centuries to examining the genesis and early evolution of Islam, the author points to the role of the cognate Syriac studies, Judaeo-Christian studies as well as some other areas (as apocalyptic, eschatology) helping in advancing critical research on the possible historical and dogmatic roots of the Islamic religion. Unorthodox approaches and methodologies, interdisciplinarity

and nonconformity are nowadays desirable traits in the discipline of Arabic & Islamic studies, breaking stereotypes and bringing fresh breeze into the methodologically slightly rigid field. The fruit of these traits over the last few decades has been a series of unconventional methodological experiments (theories) devoted to the genesis of Islam.

Key words: Genesis of Islam, Islamic pre-history, Syriac studies, Judaeo-Christian studies, apocalyptic

MARCIN GRODZKI: dr hab., arabista, semitysta, islamoznawca. Od 2002 roku absolwent i adiunkt w Katedrze Arabistyki i Islamistyki Wydziału Orientalistycznego Uniwersytetu Warszawskiego. Stypendysta fundacji Fulbrighta, Mellon i MNiSW, w USA, Kuwejcie, Omanie i Jordanii. Prowadzi badania naukowe z zakresu literaturoznawstwa, religioznawstwa, językoznawstwa i dydaktyki jęz. arabskiego, semitystyki.

Wieloletni wykładowca akademicki z zakresu m.in. wiedzy o jęz. arabskim i lektoratu jęz. aramejskiego. Autor publikacji naukowych i popularno-naukowych w ww. dziedzinach. Tłumacz przysięgły j. arabskiego.

Autor książki *Panteon sceptyków. Przegląd współczesnych teorii naukowych poświęconych genezie islamu*, Katedra Arabistyki i Islamistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2017, 416s.